

Stasi-iratok – kvázinyilvánosság

Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán

A volt szocialista állambiztonsági szervek levéltári anyaga – számos egykorú vélekedésre rácsáfolva – több mint két évtizeddel a rendszerváltás után is állandó közérdeklődés és igen intenzív kutatói igény tárgya.¹ Mindez korántsem tekinthető hungarikumnak: bármely egykori szocialista országban, ahol létrehozták az állambiztonsági iratokat kezelő levéltárat,² kisebb-nagyobb intenzitással, de máig tartó disputa folyik az irategyüttesek teljességéről, a nyilvánosság és az adatvédelem dichotómiájáról, az ügynökjelentések vagy a kényszer alatt tett vallomások forrásértékéről, nem is beszélve az iratokban tükröződő személyes sorsokról, „áldozatokról” és „felelősökről”, tisztázásról, szembenézésről. Természetesen mindenütt érintik ezek a viták a jogalkotói szándék végrehajtóinak, a levéltáraknak a tevékenységét, iratfeldolgozási és kiadási gyakorlatát, publikációs tevékenységét, de munkatársaik és vezetőik kiválasztását, költségvetési forrásaik felhasználását is. Lezárhatók-e, egyáltalán lezárandók-e ezek a viták, mint azt oly sokan hangoztatják és oly kevesen indokolják? Valóban csak az állítólagos titkok, a meg nem ismert adatok, az eltűnt vagy eltitkolt források tartják fenn a közérdeklődést az állambiztonsági iratok iránt? Tényleg a leleplezés, botránykeltés, lejáratás az elsődleges felhajtóereje ennek az állandósult figyelemnek? Hogyan függ össze az iratok megismerhetősége vagy annak korlátai a felfokozott kutatói igényekkel és a saját iratok megismerésére vonatkozó – külföldi példákkal összehasonlítva mérsékeltebb – hazai érdeklődéssel? Mielőtt visszakanyarodnánk ezekre a kérdésekre, érdemes részletesebben is megvizsgálni a témában kétségkívül úttörő szerepet játszott és máig sok helyütt hivatkozási alapul szolgáló németországi „Stasi-levéltár”, a BStU működésének jogszabályi környezetét és az „iratnyilvánosság” ottani gyakorlatát.

Az egykori NDK Állambiztonsági Minisztériuma (*Ministerium für Staatssicherheit, Stasi*) és jogelődei iratanyagának őrzésére, kezelésére és felhasználására hivatott intézmény (*Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, BStU*) létrejötté tulajdonképpen annak a népmozgalomnak az eredménye, mely 1989 decemberében és 1990 januárjában lényegében társadalmi tulajdonba vette a Stasi néhány vidéki és a berlini központját, valamint az itt őrzött iratokat. (Érdemes megjegyezni, hogy ez a „forradalom” egy akkor már zajló iratmegsemmítés leállítását célozta, az épületek elfoglalásáról készült és a folyosókon papírban bokáig gázoló tüntetőkről készült fényképek és videofelvételek³ pedig arról tanúskodnak, hogy az egykori állambiztonsági szervek ránk maradt iratainak „teljessége” nem csak Magyarországon kérdéses.)

Magát az intézményt első vezetője, az egykori evangélikus lelkész és ellenzéki politikus, az időközben német államfővé választott Joachim Gauck után széles körben csak Gauck-hivatalnak nevezik ma is, holott egy évtized után Gauckot Marianne Birthler egykori keletnémet emberjogi aktivista követte a szövetségi megbízotti hivatalban, 2011 óta pedig Roland Jan egykori újságíró, ellenzéki politikus áll a BStU élén.

Az intézmény elé tornyosuló feladatokat jól jellemzi néhány statisztikai adat: a Stasi-levéltár 1990-ben „megörökölt” az egykori keletnémet állambiztonsági szervektől mintegy 111 km-nyi iratanyagot, több mint 1,7 millió fényképet és mikrofilmet, több mint 31 000 hangdokumentumot, 2500 mozgófilmet, valamint összesen körülbelül 39 millió különböző típusú mutatókartont.⁴

Jelen írás célja nem a szövetségi megbízotti hivatal működésének átfogó bemutatása,⁵ kizárólag az egykori Stasi fennmaradt iratai kezelésének, azon belül is az iratok „nyilvánosságának”, az azokhoz való hozzáférés lehetőségeinek az áttekintése. Ehhez azonban célszerű elkülöníteni az iratok megismerésének különböző „jogosultsági szintjeit”, hiszen „teljes nyilvánosság” – vagyis hogy bármely iratot bárki megismerhet – a gyakorlatban sehol sem létezik! Feltétlenül meg kell különböztetni az iratok nyilvánosságának alábbi fokozatait:

- mit ismerhetnek meg az érintettek, vagyis az állambiztonsági szervek vizsgálódásainak célpontjai, áldozatai;
- milyen jogai vannak az érintettek hozzátartozóinak;
- mely iratokat, mely adatokat láthatják azok, akikről mintegy „mellékesen” kerültek információk az állambiztonsághoz (őket a német jogszabály – egyébként a magyar is – „harmadik személyek”-nek);
- milyen formában és milyen feltételekkel lehet kutatást végezni az iratokban;
- mely információk publikusak teljes mértékben, bárki számára; és végül
- a jogi akadályokon túl milyen egyéb korlátai vannak vagy lehetnek a megismerésnek (hiányos irategyüttesek, feldolgozatlanság, kapacitáshiány stb.)?

Az egykori keletnémet állambiztonsági múlttal való szembenézést, valamint a fennmaradt iratok kezelését az 1990-ben elfogadott, 1991-ben hatályba lépett *Az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szerveinek iratairól szóló törvény*⁶ szabályozza. A törvényt keletkezése óta nyolc alkalommal, legutóbb 2011 decemberében módosították. A jogszabály első paragrafusa négy pontban határozza meg célját:

- egyéni hozzáférés biztosítása az egykori állambiztonsági iratokban fennmaradt személyes adatokhoz (hogy ki-ki megismerhesse, milyen hatással voltak sorsának alakulására a titkosszolgálatok);
- az egyének jogainak védelme az iratokban található személyes adataik illetéktelen felhasználásától;
- elősegíteni és támogatni az állambiztonsági szolgálat tevékenységének történeti, politikai és jogi feltárását, újraértékelését;
- köz- és magánintézményeknek a jogszabály céljaival összhangban lévő információkkal való ellátása.

Mint az a fenti felsorolásból is kitűnik, a törvény a létrejövő hivatal alapfeladatai közé nemcsak a saját adatok megismerését, de azok másoktól való védelmét is beemelte, ezzel pedig eleve nem tett – és máig sem tesz – lehetővé semmiféle „teljes nyilvánosságot”.

A törvény alapján mindenki – külföldi állampolgárok is – megismerheti a saját magára vonatkozó adatokat, azonban az intézmény munkatársai kötelesek anonimizálni, vagyis kitakarni az előkészített anyagokból a más személyekre vonatkozó információkat.

A procedurális eljárásokról szóló fejezet előírja, hogy elvileg mind az eredeti iratok, mind az ezekről készült másolatok használhatók az érintettek tájékoztatására. Ha azonban az adott iratban mások személyes adatai is szerepelnek, az érintett csak akkor láthatja az eredeti anyagokat, ha a nem rá vonatkozó személyes adatok tulajdonosa a megismerésre engedélyt adott, vagy ha ezen adatok elkülönítése aránytalanul nagy erőfeszítést igényel, és nincs jogalap azt feltételezni, hogy ezek védelméhez erősebb jogos érdekek fűződnek. A kérelmezőknek kiadandó másolatok esetében nincs mérlegelési lehetőség: a hivatal minden olyan személyes adatot töröl, amely nem vonatkozik az érintettre. Nem vonatkozik ez a korlátozás a hivatásos Stasi-alkalmazottakra, besúgókra és írásos feljelentőkre, az ő személyüket – külön kérésre – a levéltár felfedi az érintettek előtt, leszámítva azokat az eseteket, amikor a Stasi-alkalmazott vagy az informátor 18 évesnél fiatalabb volt tevékenysége idején. (A Stasi és a magyar állambiztonság módszereinek különbségét jelzi,

hogy a magyar jogszabály nem tesz ilyen kivételt, a hazai hálózati nyilvántartások pedig nem utalnak arra, hogy nagyobb számban foglalkoztattak volna 18 évnél fiatalabbakat ügynöki, informátori feladatokra.)

A rövidebb, 90 lapnál kevesebb iratot tartalmazó anyagokat általában postán küldik meg ez érintetteknek, a hosszabbakat a BStU valamelyik – központi vagy helyi – irodájában lehet tanulmányozni.

Jellemző adalék a német jogalkotó adatvédelmi szándékához, hogy a törvény eredeti verziójában egy bizonyos átmeneti időszak után lehetőséget kaptak volna az áldozatok arra is, hogy személyes adataikat véglegesen törölthessék az iratokból. (A 2002-es törvénymódosítás végül azelőtt hatályon kívül helyezte ezt a szabályozást, mielőtt megkezdődött volna az iratok megcsonkítása.)

A fent említett „harmadik személy” kategóriába tartozók iratmegismerési jogai alapvetően megegyeznek az érintettekével, nekik azonban indokolni kell kérelmüket, és tájékoztató információk megadását is elvárja tőlük a hivatal a keresés megkönnyítése érdekében.

Az érintett személyek közeli rokonai (házastárs, szülő, gyermek, nagyszülő, unoka, testvér) a törvény 15. fejezete értelmében megismerhetik az érintett személyre vonatkozó adatokat abban az esetben, ha kérésük indokoltnak tekinthető. Ezt az indokoltságot külön is nevesíti a törvény: akkor érvényesíthető ez a jog, ha az információkra a meghalt vagy eltűnt személy rehabilitációjához, jó hírvéneke védelméhez (különösen ha a Stasival való együttműködéssel vádolták az illetőt) szükséges, vagy ha az érintett eltűnésének, illetve halálának körülményeit kell tisztázni. (A törvény 2011-es, legutolsó módosítása során szélesítették a hozzátartozók iratmegismerési jogait olyan értelemben, hogy ezután már saját érdekeik érvényesítése esetén is kérelmezhetik eltűnt vagy meghalt rokonaik adatainak kiadását.)

Az állambiztonsági iratokban természetesen nemcsak az áldozatok, hanem az „elkövetők” – hivatásos alkalmazottak, Stasi-tisztek, kollaboránsok stb. – személyes adatai is szerepelnek. Az ő információs kárptólásukat nyilvánvalóan nem tekinti feladatának a Stasi-iratokról szóló törvény, így annak 16. fejezete alapján kizárólag csak a saját személyükre vonatkozó információk megismerésére jogosultak, azokhoz az adatokhoz már nem férhetnek hozzá, melyeket adott esetben ők gyűjtöttek vagy rögzítettek másokról. Kivételes esetekben mégis betekinhetnek ezen iratokba, ha igazolni tudják ehhez fűződő jogos érdekeiket, és ha az érintettek adatainak védelme ezen esetekben nem tekinthető indokoltabbnak.

Természetesen Németországban is az egykori szocialista állambiztonság nem hivatalos együttműködői, vagyis informátorai, ügynökei iránt a legnagyobb az érdeklődés. A jogszabály definíciója szerint azok tartoznak ebbe a körbe, „akik vállalták, hogy információkat szolgáltatnak az állambiztonsági szolgálat számára” (6. fejezet (4) bekezdés 2. pont). A meghatározás annyiban érdekes, hogy a Stasival való kollaboráció bizonyítása a törvény alapján feltételezi az együttműködés vállalásának valamiféle dokumentumát. A hazai kutatási gyakorlat egyik legvitatottabb pontja éppen ugyanez: a hálózati személyek ilyen irányú tevékenységének jogilag is érvényes bizonyítása gyakran éppen azért különösen nehéz, mert az illető kézzel írt beszerzési nyilatkozatának, kézzel írt jelentésének vagy ez irányú tevékenységével kapcsolatos „haszonszerzésének” dokumentumait feltételezi. A rendszerváltást megelőző iratmegsemmisítések viszont – nyilván nem véletlenül – éppen ezen bizonyítékok ellen irányultak elsősorban.

A személyes adatokat tartalmazó Stasi-iratokba a fenti eseteken kívül a jogszabály 21. fejezete alapján betekintést kaphatnak még állami és magánszervezetek is, amennyiben ezekre az információkra az érintettek jogainak védelme, esetleges rehabilitációja vagy kárptólása, illetőleg felelősségük megállapítása esetén a velük szemben folytatandó eljárások lefolytatásához szükségesek. Szintén kiadhatók ezek az információk a BStU-ból, amennyiben különböző közéleti funkciókat, közhatalmi feladatokat vagy egyéb okból biztonsági kockázatot jelentő pozíciókat betöltő személyek ellenőrzéséhez szükségesek.

Hangsúlyozandó, hogy ezen vizsgálatokat egyéb jogszabályokban meghatározott testületek, intézmények végzik, a BStU – mint iratórzó szerv – kizárólag adatokat szolgáltat a Stasi-val való kollaborálás megállapításához vagy cáfolatához. Az átadott információk alapján az érintettre vonatkozó munkajogi döntéseket az adott munkaadó hozza meg, s ezt a kérdést a német joggyakorlat egységes szabályozás híján egyedileg, meglehetősen differenciáltan kezeli.

A tudományos kutatás helyzete meglehetősen ellentmondásos a Stasi-iratanyagokban. A törvény 32. fejezet (1) pontja eleve megszabja a kutatások korlátait azzal, hogy a BStU csak az NDK állambiztonságának és hatalmi mechanizmusának politikai és történelmi elemzése, valamint politikai oktatás céljából engedélyezhet kutatásokat. Ráadásul ugyanezen fejezet szerint csak azon iratok adhatók ki kutatásra, melyek

- nem tartalmaznak semmilyen személyes adatot;
- amelyeken a személyes adatokat letakarták (hacsak azok nem közismertek);
- csak az állambiztonság hivatásos alkalmazottainak, együttműködőinek ilyen irányú tevékenységére vonatkozó személyes adatok vannak az iratokban (feltéve, hogy ez a személy ilyen irányú működését 18 éves kora után végezte);
- az iratokban csak a kortárs történelem fontos szereplőinek, illetőleg politikai funkciók és közéleti hivatalok betöltőinek ez irányú adatai vannak;
- a személyes adat tulajdonosa írásban hozzájárult a kutatáshoz;
- ha a személy halálától számítva legalább 30 év eltelt – ha ez nem ismert, akkor a születésétől számított 110 év az irányadó.

A fenti eseteken kívül személyes adatokat tartalmazó iratok akkor adhatók ki kutatásra, ha az az egyetemeken és kutatóintézetekben folytatott tudományos munkához szükséges, ha bizonyíthatóan nem valósítható meg a kutatási cél teljesítése ezen adatok ismerete nélkül, vagy az anonimizálás aránytalanul költséges, illetve ha az információt megszerző kutató hivatalos személy vagy a személyes adatvédelmi jogszabályok hatálya alá tartozik. Végezetül pedig mindezen szabályokat bármikor felülírhatja, ha az érintettek személyes adatvédelméhez erősebb érdekek fűződnek, különös tekintettel olyan adatokra, melyeket az emberi jogok megsértése révén szereztek be egykoron az állambiztonsági szervek. Hangsúlyozandó, hogy a 2011 végén történt törvénymódosítás egyebek mellett éppen ezt a „fogyatékossgot” igyekezett orvosolni azzal, hogy tudományos kutatások során indokolt esetben – amennyiben az áldozatok jogos érdekeit ez nem sérti – a 30 éves védelmi időt egyedileg 10 évre engedi lerövidíteni. Mindezen kivételektől függetlenül az általános gyakorlat az, hogy a nem közszereplők személyes adatait a kutatók nem ismerhetik meg a BStU-ban.

A kortárs történelem fontos szereplői, illetve a közéleti, politikai funkciókat betöltő személyek hivatali tevékenységével összefüggő adatai tekintetében – mint a fenti felsorolás is jelzi – elvileg iratmegismerési lehetősége van a kutatóknak. A BStU számára azonban a törvény 32/a fejezete külön eljárást ír elő ezekben az esetekben: minden ilyen irányú kutatás megkezdése előtt megfelelő időben tájékoztatni kell az érintettet a kutatási igényről és a kiadandó adatokról is. Ha a BStU vezetője és az érintett közszereplő nem ért egyet a kutathatóság tekintetében, két hét türelmi időt akkor is kötelezően adni kell a közszereplő számára, hogy a nyilvánosság ellen bírói úton léphessen fel. Nyilvánvalóan semmilyen formában nem teszik ugyanakkor hozzáférhetővé a közszereplőknek az iratokban esetleg előforduló magánéleti adatait.

A közéleti szereplők hivatali adatainak „nyilvánossága” érdekes színezetet kapott ugyanakkor 2000 és 2002 között Helmuth Kohl egykori német kancellár és a BStU pere kapcsán. Kohl ugyanis áldozati jogaira való hivatkozással kívánta megakadályozni, hogy a Stasi által lehallgatott és pártfinanszírozási ügyeket is érintő telefonbeszélgetései nyilvánosságra kerülhessenek. A politikus érvelése szerint a Stasi által megfigyelt, lehallgatott személyek áldozatnak, vagyis érintettnek tekinthetők, az ő védelmüket pedig

mindennél előbbre helyezi a vonatkozó törvény. A nemzetközileg is nagy figyelmet kapott perben a bíróság végül az egykori kancellárnak adott igazat, precedenst is teremtve ezáltal a közszereplők adatainak leendő kezelése terén. (Éppen a Kohl-ügy kapcsán vezették be a közéleti szereplők előzetes tájékoztatásának kötelezettségét kutatási igény esetén.)

Az áldozatok személyes adatait is tartalmazó Stasi-iratok érdemi kutatására – és ez jelenti a 111 km-nyi iratanyag többségét – lényegében csak a BStU saját kutatói jogosultak, akik a személyes adatokat tartalmazó iratokhoz is korlátozás nélkül hozzáférnek. Ez – saját elmondásuk szerint is – nem kevés konfliktus forrását és kritika tárgyát képezi német történészi körökben.

Külön rész foglalkozik a törvényben a személyes adatok publikálásának lehetőségeivel (32. fejezet (3) pont). Eszerint személyes adat alapesetben nem hozható nyilvánosságra. Kivételt képez ez a szabály alól, ha az adat

- nyilvánvaló;
- a Stasi egykori alkalmazottjának ez irányú tevékenységére vonatkozik (kivéve, ha működésének időszakában még nem múlt el 18 éves);
- az állambiztonsági szervek kedvezményezettjeire, hasznélvezőire vonatkozik;
- a kortárs történelmi személyiségeknek közéleti, hivatali működésével kapcsolatos;
- tulajdonosa hozzájárult a nyilvánosságra hozatalhoz;
- tulajdonosának halálától számított 30 év eltelt – ha ez nem ismeretes, akkor a születésétől számított 110 év az irányadó.

A személyes adatok nyilvánosságra hozatala esetén ugyanakkor mérlegelni kell azt is, hogy azokat az emberi jogok megsértésével gyűjtötték-e az állambiztonsági szervek, és ez – mint köztudomású – a Stasi és más titkosszolgálatok esetében a leggyakoribb eset volt. További korlátozásként értelmezhető a törvény azon kikötése, mely szerint még a 30 évnél régebben meghalt személyek személyes adatainak publikálásánál is figyelembe kell venni, hogy mások védelmének jogos érdekei nem sérülhetnek.

A jogszabály szigorúan – három évig terjedő börtönbüntetéssel – szankcionál minden olyan cselekményt, melynek során valaki a törvény hatálya alá tartozó iratokból az érintett vagy harmadik személy hozzájárulása nélkül hoz nyilvánosságra a törvény által védett személyes adatot (44. fejezet).

A Stasi-iratok kezelése kapcsán érdemes külön figyelmet fordítani a vonatkozó törvénynek a szövetségi megbízott (a BStU vezetője) feladataira vonatkozó részére (37. fejezet (1) bekezdés). Itt egyéb feladatok mellett a szövetségi megbízott azon kötelezettsége is megfogalmazódik, hogy bizonyos iratokat elkülönítve köteles kezelni, nevezetesen

1. a bírósági és államügyészi iratokat, melyek a BStU-ba kerültek;
2. az egykori NSZK vagy tartományi hatóságai által keletkeztetett és bizalmas vagy annál szigorúbb minősítésű iratairól készített másolatokat;
3. az NSZK és szövetséges hírszerzésének alkalmazottaira vonatkozó iratokat;
4. más hírszerző szolgálatok alkalmazottaira vonatkozó iratokat;
5. a hírszerzésre, kémelhárításra vagy a terrorizmusra vonatkozó technikai vagy egyéb speciális módszertani információkat tartalmazó iratokat.

A fenti felsorolás 2–5. pontjai alá tartozó és elkülönítetten kezelt iratokat minden esetben csak a szövetségi belügyminiszter külön engedélyével lehet felhasználni.

A fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a németországi BStU számára a jogszabály „az áldozatok adatainak védelme versus a kutatás szabadsága” kérdésben egyértelműen az előbbire helyezi a hangsúlyt, így az intézményben a hagyományos értelemben vett levéltári kutatás csak rendkívül szűkre szabott körben folytatható. Nyilván

nem véletlen, hogy a jogalkotó nem is levéltárnak, hanem hivatalnak nevezi az intézményt, mely elsősorban az érintettek iratmegismerési jogának biztosításával és adataik védelmével, nem pedig a kutathatóság garantálásával foglalkozik. Jól tükröződik az intézmény funkciója abban is, hogy a BStU 2006-ig semmiféle, a kutatást támogató hagyományos levéltári segédletet (repertórium, fondjegyzék, raktári jegyzék stb.) vagy adatbázist nem tett közzé honlapján. A törvény 2006-os módosítása után kezdődött csak meg a levéltári segédletek publikálása, melynek eredményeként ma már számos Stasi-irategyüttes raktári jegyzéke érhető el az interneten keresztül is. Ezek a segédletek ugyanakkor egyáltalán nem tartalmaznak személyes adatokat sem az „áldozatokra”, sem pedig az „elkövetőkre” vonatkozóan. A BStU munkatársai nemzetközi konferenciákon több ízben kifejtették – éppen a magyarországi gyakorlatot kommentálva, ahol személyes adatokat is tartalmazó adatbázisokat érhetnek el a kutatók az interneten keresztül is –, hogy ez a lehetőség a németországi jogszabályi keretek között elképzelhetetlen volna.

A jogszabály szelleméből és szövegéből egyértelműen következik, hogy teljes körű iratnyilvánosság Németországban sem létezik, a bárki számára megismerhető adatok köre pedig rendkívül szűk. Ezért a BStU nem hoz nyilvánosságra ügynöklistánkat, nem teszi bárki számára elérhetővé az érintettek vagy az úgynevezett harmadik személyek személyes adatait sem.

Mint korábban jeleztük, a jogszabályi feltételek mellett egyéb korlátai is lehetnek az iratokhoz való hozzáférésnek. Ezen akadályok közül nyilvánvalóan meghatározó szerepe van az irategyüttesek teljességének, az esetlegesen eltűnt, megsemmisült vagy „lappangó” iratoknak. Ezen a téren a BStU kétségkívül szerencsésebb helyzetben van, mint közép-európai társintézményei – beleértve a magyarországi Történeti Levéltárat is –, hiszen a rendszerváltás egyik szimbolikus aktusaként 1989 végén a népmozgalom nagyrészt véget vetett az iratok megsemmisítésének, és rövidesen megalakulhatott a Stasi-iratokat kezelő szövetségi megbízotti hivatal is. A korábban említett és a magyarországihoz viszonyítva közel harmincszoros iratmennyiség kétségkívül teljesebb örökséget jelez még akkor is, ha joggal feltételezzük, hogy a Stasi egykoron nagyságrendekkel komolyabb apparátusa minden bizonnyal nagyságrendekkel komolyabb dokumentációt is termelt a magyar állambiztonságnál. Mindez nem jelenti azt, hogy Németországban nem hiányosak az egykori titkosszolgálati iratok. A Stasi munkatársai egyrészt 1989 vége előtt megkezdték már az iratok eltüntetését, másrészt a BStU hivatalos tájékoztatója szerint bizonyos irategyüttesek esetében ez még 1989 után is folytatódott. A többször emlegetett 1989–1990-es népmozgalom ugyanakkor önmagában is komoly iratvesztést okozott: a javarészt a Stasi-objektumok elfoglalásakor eltűnt hatalmas iratmennyiségből húsz év alatt 4,6 kilométernyit sikerült magánszemélyektől és közintézményektől visszagyűjtenie a BStU-nak.⁷ Bár a megsemmisült vagy eltűnt iratok mennyiségét megbecsülni sem tudják – hiszen nincsenek egyértelmű adatok a valaha volt „teljes” iratanyag mennyiségére –, néhány területen a hiányok egyértelműek. Ezek között a nyilvánvaló hiányos irategyüttesek között feltétlenül említést érdemel a külföldi hírszerzés (*Hauptverwaltung Aufklärung*, HVA) szinte teljes iratanyaga,⁸ a rendszerváltáskor még aktív kollaborátorok, nem hivatalos együttműködők tevékenységére vonatkozó dokumentációk, valamint az egykori Stasi által készített elektronikus adathordozók.

A németországi irathiányok jellemző és Magyarországon is széles körben ismert példája a rendszerváltás előtti iratmegsemmisítések maradványa és ennek számítástechnikai eszközökkel történő feldolgozási kísérletei. A rendszerváltáskor „félleg megsemmisített”, vagyis darabokra tépett és mintegy 16 ezer zsákba töltött Stasi-irat szkennelésére és számítógépes rekonstruálására évek óta folynak az előkészületek, melynek során rendkívül ígéretes előzetes eredmények is születtek már.⁹ A módszer költségessége ugyanakkor Németországban is akadályát képezi a Stasi-múlt feldolgozásának, a BStU tájékoztatása szerint a munka tesztfázisa is csak 2012-ben kezdődhet el.

Az iratok használatának további fontos akadálya lehet azok feldolgozottságának mértéke. A Stasi-iratok kapcsán ebben a tekintetben két forrásra támaszkodhatunk: a BStU hivatalos tájékoztatójára, valamint az intézmény munkatársainak személyes közléseire. Az előbbi alapján¹⁰ 2009-ig az egykori keletnémet állambiztonsági iratok mintegy 81%-át dolgozták fel, indexelték név vagy tárgy szerint, a nem papíralapú adathordozók esetében ez az arány akkor mintegy 55% volt. A BStU munkatársainak személyes tájékoztatása megerősíti ezt a becslést, hiszen nemzetközi konferenciákon több ízben is beszámoltak arról, hogy több tíz kilométernyi irat esetében nem tudnak felvilágosítást adni azok tartalmáról.

Mint korábban említettük, az állambiztonsági iratok nyilvánosságának további akadálya lehet, ha meghatározott okokból – leggyakrabban a fennálló államrend és a titkosszolgálati érdekek védelme okán – a megmaradt iratok sem lehetnek tudományos megismerés tárgyai. A németországi BStU is köteles korlátozni a törvényben – egyébként meglehetősen tágan – meghatározott, a jelenlegi állami vagy szolgálati érdekeket sértő információk nyilvánosságra kerülését, melyek felett a végső szót nem az iratőrző intézmény vezetője, hanem a szövetségi belügyminiszter mondja ki.

A Stasi-iratok sorsa kapcsán visszatalhatunk cikkünk címére: a német „iratnyilvánosság” valójában kvázi nyilvánosság: jogállam lévén a legszigorúbban védik az áldozatok személyes adatait az illetéktelenektől, vagyis lényegében mindenki mástól. A tudományos kutatási lehetőségeket is majd minden tekintetben felülírják az adatvédelmi szempontok, az iratőrző intézmény maga is elsősorban „információs kárpótlási hivatal”, semmint kutatási lehetőségeket garantáló levéltár (bár ennek a funkcióváltásnak kétségkívül mutatkoznak jelei). Még a közéleti szereplők hivatali tevékenységével kapcsolatos személyes adatok sem tárgyai a korlátlan „társadalmi nyilvánosságnak”: a tudományos kutatás határait ezen a téren is jelezte például az említett Kohl-affér. A fentiekben túl korlátozott ez a nyilvánosság az irategyüttesek hiányai, a meglévő iratok egy részének biztonsági okokból történő zárt kezelése, valamint meglévő anyagok részleges feldolgozatlansága miatt is.

Németországban sincs tehát „aktanyilvánosság” – még a magyarországi viszonyokhoz mérten sem –, nincsenek újra kiszolgáltatott áldozatok, nincsenek megjelentetett ügynöklisták, és ott sem tekintik a „társadalmi szembenézés” eszközének a mindenkiről mindent tudni akarók kíváncsiságának kiszolgálását.

A Stasi-iratok „nyilvánosságához” képest érdemes rövid összevetést tenni a magyarországi állambiztonsági iratok jelenlegi, a 2003. évi törvénymódosítás óta fennálló helyzetével.

Mind a BStU, mind pedig a magyarországi Történelmi Levéltár számára elsődleges feladattá teszi a jogszabály az egykori állambiztonsági szervek célszemélyeinek információs kárpótlását, a róluk gyűjtött adatok megismerésének biztosítását. Mindkét intézmény ingyenesen végzi ezt a feladatot az érintettek és a „harmadik személyek részére”, ugyanakkor mindkét országban nagyon is hasonló módon védik a jogszabályok mások személyes adatait. Ezen adatokat – mutatis mutandis – mindkét országban anonimizálják, letakarják a betekintés során. A közeli hozzátartozók iratmegismerési jogai ugyanakkor Magyarországon valamivel szélesebb körben érvényesültek, hiszen gyakorlatilag teljes mértékben öröklik az érintett informálódási jogát, míg Németországban ez még a 2011-es módosítás után is csak korlátozott mértékben valósul meg.

A német gyakorlat alapján a nemzet biztonsága szempontjából fontos közzolgálati és bizalmi funkciókat betöltő személyek ellenőrzéséhez történő adatszolgáltatás a Stasi-iratokat kezelő hivatal egyik kiemelt feladata, ez Magyarországon 2006 óta már nem tartozik a Történelmi Levéltár feladatai közé. Ez a funkció viszont Németországban az idő múlásával mit sem veszített aktualitásából: éppen 2006-ban szélesítették az ellenőrzendő körét, és hosszabbították meg az átvilágítás időszakát, melyet 2011 végén ismételtén kiterjesztettek 2019-ig. A magyar jogalkotó jelenleg nem tekinti lényegesnek a közéleti szereplők ilyen irányú ellenőrzését és esetleges hivatalviselési korlátozását. Ez azonban

témánk, vagyis az iratok nyilvánossága tekintetében nem tekinthető relevánsnak, hiszen ez a fajta átvilágítás Németországban sem a széles körű nyilvánosság tájékoztatásának, a múlttal való társadalmi szembesülésnek az eszköze, hanem a nemzet biztonságának egyik garanciája.

A kutatási lehetőségek tekintetében kijelenthető, hogy a magyar jogalkotó sokkal szélesebb körű lehetőségeket biztosít az egykori szocialista korszak állambiztonsági iratainak tudományos kutatói számára, mint a német. A személyes adatok megismerése ugyanis a Történeti Levéltárban a tudományosnak minősülő kutatók számára csak a legérzékenyebb személyes adatok tekintetében korlátozott, a Levéltári Kuratórium pedig fennállása óta meglehetősen tágra értelmezte és alkalmazta ezen minősítési jogkörét. Általában elmondható, hogy csak az egykori állambiztonsági tisztek történeti kutatásnak álcázott érdeklődését utasították el következetesen. (A személyes adatok védelmi időn belül való kutatásának engedélyezése 2012 júniusától idehaza is változott, amennyiben a Levéltári Kuratórium megszűnésével ez a feladatkör a Történeti Levéltár mindenkori főigazgatójára szállt át.) Hasonlóan jóval szélesebb körű a hazai közszereplők hivatali adatainak nyilvánossága is, hiszen egyértelmű esetekben, amikor a közszereplői feladatkör nyilvánvaló, ezen iratok bárki számára hozzáférhetők, míg Németországban még a kutatók is csak korlátozottan, az érintett előzetes tájékoztatása és a BStU vezetőjének mérlegelése után ismerhetik meg ezeket az információkat.

Egyértelműen hátrányosabb a helyzet ugyanakkor idehaza az iratok teljessége terén: bár pontos adatok nincsenek az eredeti iratok mennyiségét illetően, a közel harmincszoros németországi iratanyag feltételezhetően eredményesebb hazai megsemmisítési vagy eltüntetés gyakorlatra utal.

Nem összehasonlítható ugyanakkor a két országban a meglévő, de biztonsági okból nem hozzáférhető iratanyagok mennyisége: pontos adatot erről a Történeti Levéltár nem tud, a BStU pedig nem publikál.

Németországban és Magyarországon sem törekedett tehát a jogalkotó az áldozatok újabb sérelmeit vagy akár az együttműködők aránytalan jogkorlátozását okozó radikális megoldásokra. Ehelyett eltérő hangsúlyokkal ugyan, de mindenütt az információs önrendelkezés, a személyes adatvédelem, a kutatási szabadság, a társadalmi nyilvánosság és a közélet tisztasága között próbált meg egyensúlyi helyzetet teremteni, illetőleg sorozatos törvénymódosításaival ezen jogelvek között egyensúlyoz folyamatosan az egykori titkosszolgálati iratok kezelése kapcsán. A fenti jogelvek közül pedig a magyar jogalkotó még mindig nagyobb tekintettel volt a kutatás szabadságára, míg a német megoldás sokkal inkább az áldozatok védelmét részesíti előnyben.

Visszakanyarodva eredeti kérdésfelvetéseinkhez, érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a két országban miként használják ki a jogszabályok nyújtotta lehetőségeket annak kedvezményezettjei: az egykori áldozatok, hozzátartozók, illetve a téma és a korszak kutatói.

Az egyéni információs kárpótlás lehetőségei – mint fentebb láthattuk – sok tekintetben nagyon is hasonlóak a két országban, nagyságrendekkel komolyabb mértékű ugyanakkor a társadalmi érdeklődés a Stasi-iratok, mint a magyarországi állambiztonsági dokumentumok iránt. Míg 2012-ig 2,8 millió egyéni érdeklődő fordult kérelemmel a BStU-hoz, addig Magyarországon ez a szám csupán a 30 ezret közelíti. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy ez a mértékű érdeklődés is – mely egyébként éppen a közelmúltban erősödött fel olyannyira, hogy 2012 első harmadában elérte a korábbi időszakok egész éves átlagát – teljes mértékben leköti a Történeti Levéltár rendelkezésére álló erőforrásokat. Ez utóbbiak tekintetében érdemes szintén egy gyors összevetést tenni: míg a BStU létszáma „csúcsidezőszakában” a háromezer főt is elérte, addig a magyar társintézmény munkatársainak létszáma még 2012-ben sem haladja meg a százat.

Írásunknak nem célja a német és a magyar állambiztonsági iratok iránt megmutató eltérő érdeklődés okainak alaposabb feltárása, hiszen azok nyilvánvalóan összetettebb történeti, politikai, szociológiai okokra vezethetők vissza, néhány feltételezést

ugyanakkor megkockáztathatunk. Ezt a különbséget természetesen önmagában nem magyarázzák a két ország lélekszámában, valamint az egykori magyar és a német állambiztonsági hatóságok szervezettségében, apparátusában fennállott különbségek. Minden valószínűség szerint hozzájárul ehhez a nyilvánvaló eltéréshez a magyarországi állambiztonsági iratokat kezelő levéltár kései, 1997-es megalakulása és az azt megelőző hét évben a Belügyminisztérium pincéjében kezelt iratok sorsa körüli bizonytalanság, az áldozatok adatainak védelme és a kutatási szabadság kettősségében fokozatosan kialakuló iratkezelési gyakorlat is. Mindezekhez azonban egyértelműen hozzájárult a hazai közvéleményben sikerrel rögzített azon téves vélekedés is, hogy ezt a kérdéskört máshol – például éppen Németországban – sikeresen és véglegesen lezárták már.

A kutatói érdeklődés terén nem állapítható meg hasonló bizonytalanság, mint ami az állampolgárok egyéni informálódása kapcsán tapasztalható: a korszak állambiztonsági iratai egyértelműen és állandó jelleggel a legkeresettebb levéltári anyagnak számítanak Magyarországon. A kutatási esetek vagy a kiadott másolatok száma alapján évek óta egyértelműen a legnagyobb hazai levéltári intézmények között található az alig négy kilométernyi iratot őrző Történelmi Levéltár. Számos közhiedelemmel ellentétben ennek a nagyfokú érdeklődésnek korántsem az „ügynökvadászat”, a leleplezések vagy a közéleti, politikai haszonszerzés az elsődleges felhajtóereje. Az állandó és intenzív kutatói érdeklődés okai sokkal inkább a szocialista korszak tudományos kutatásának évtizedeken keresztül tartó korlátozottságában, valamint az állambiztonsági iratok egyedi jellegében keresendők. Ezen iratok – legyenek akár úgynevezett működési iratok, akár ügynökjelentések, telefonlehallgatás vagy levéllenőrzés dokumentumai, kihallgatási jegyzőkönyvek vagy tanúvallomások – ugyanis olyan gazdag forrásértékkel, a „hagyományos” levéltári iratokra általában kevésbé jellemző személyes vonatkozásokkal, mentalitástörténelmi, nyelvészeti, szociológiai adattalommal is bírnak, melyek számos különböző tudományterület számára kínálnak másuttal fel nem lelhető tápanyagot.

A fentiek alapján is egyértelműen megállapítható: több mint húsz évvel a rendszerváltás után az egykori szocialista állambiztonsági iratok kezelésének problémáját Németországban és hazánkban sem sikerült lezárni. A kérdés sokkal inkább az: le lehet-e, vagy inkább: le kell-e zárni egyáltalán? Berlinben is, akár csak Budapesten, két évtizede zajlanak a viták a kutatás szabadságának és az áldozatok védelmének határainról, a közéleti szereplők tevékenységének nyilvánosságáról, rendszeresen lepleződnek le egykori állambiztonsági alkalmazottak vagy kollaboránsok. Sőt nem csak viták zajlanak, a szabályok is folyamatosan módosulnak: a vonatkozó német törvényt immár nyolcadszor írták át, de a hazai jogszabály sem tűnik kőbe vésettnek. Mert ahogy az 1990 előtti rendszernek nem sikerült a múltat végképp eltörölnie, úgy az ő fejezetüket sem lehet végképp lezárni. A szocialista korszak ezen örökségével való szembenézés és a múlt feldolgozása pedig sehol sem „aktanyilvánosság” vagy „ügynöklisták”, hanem elsősorban idő kérdése...

---

¹ A Történelmi Levéltár nyilvános beszámolója szerint a folyamatosan növekvő kutatói érdeklődés jelenleg már több mint háromszáz kutató rendszeres jelenlétét és évi három és fél ezer kutatási alkalmat jelent, vagyis a levéltár 19 fős kutatótermét munkanaponként átlagosan 20 kutató látogatja.

² Lásd ezzel kapcsolatban Cseh, 2010.

³ Azok a filmfelvételek, melyeken a Stasi-épületet elfoglaló tüntetők az iratokat összetépi és a lépcsőházba szórják, megtekinthetők az intézmény honlapján: www.bstu.bund.de (utolsó letöltés: 2012. június 11.).

⁴ Az intézmény munkáját érintő részletesebb adatokkal kapcsolatban lásd az előző jegyzetet.

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd Trócsányi, 2007: 83–91. A hivatal működésére vonatkozóan lásd *The European...*, 2009; www.bstu.bund.de (utolsó letöltés: 2012. június 11.).

⁶ Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Stasi-Unterlagen-Gesetz – StUG).

⁷ *The European...*, 2009: 32.

---

⁸ A HVA külföldi hírszerző ügynökeinek névsorát is tartalmazó, mintegy 280 ezer tételt tartalmazó másolategyüttest az Egyesült Államokból szerezte vissza 2003-ban a BStU: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/Aktenfunde/Rosenholz/rosenholz_node.html (utolsó letöltés: 2012. május 10.).

⁹ Lásd ezzel kapcsolatban: <http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragteUndBehoerde/Aktuelles/Englisch-Text-Introduction.html?nn=1703834>; Cseh, 2010: 3.

¹⁰ *The European...*, 2009: 32.

Felhasznált irodalom

Cseh, 2010

Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. *Betekintő*, 1. sz. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (utolsó letöltés: 2012. május 8.).

The European..., 2009

The „European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files”. A Reader on their Legal Foundations, Structures and Activities. Berlin, BStU, www.bstu.bund.de (utolsó letöltés: 2012. május 8.).

Trócsányi, 2007

Trócsányi Sára: *Forradalom az irattárban. Az információs kárpótlás jogi aspektusai.* Budapest, Holnap Kiadó.